

Boekbesprekingen

Marius Nuy, **Op de drempel van het derde millennium: beschouwingen en impressies aan de rand van de armoede**. SWP, Utrecht 1996, 95 pp.

Wordt dak- en thuisloosheid veroorzaakt door maatschappelijke of door persoonlijke factoren? Deze discussie, die al zo oud is als het fenomeen dakloosheid, loopt als een rode draad door de vakliteratuur. In het boekje *Op de drempel van het derde millennium: beschouwingen en impressies aan de rand van de armoede* blaast Marius Nuy de strijd tussen de 'maatschappelijken' en de 'persoonlijken' weer nieuw leven in.

Nuy is sinds 1977 werkzaam als wetenschappelijk medewerker aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Sinds begin 1996 is hij verbonden aan de Vakgroep Ethiek, Filosofie en Geschiedenis van de geneeskunde. Hij behoort tot de tak van dak- en thuislozenonderzoek die de nadruk legt op de psycho-sociale problematiek.

In zijn boekje schetst Nuy in bloemrijke bewoordingen enkele algemene karakteristieken van de thuisloze. De thuisloze is 'een incomplete' mens. Hij heeft een geschiedenis achter de rug van opgestapelde, onopgeloste ellende. Zijn ongelukkige levensloop heeft zijn persoonlijkheid aangetast, waardoor hij niet in staat is om deel te nemen aan het maatschappelijk verkeer. Nuy noemt dit complex van factoren dat de thuisloze treft 'het sociaal-psychologisch construct' van thuisloosheid.

De vraag of dak- en thuisloosheid wordt veroorzaakt door maatschappelijke of door persoonlijke factoren zal wel nooit worden opgelost. De keten van oorzaak en gevolg die uiteindelijk tot dakloosheid leidt, is wetenschappelijk nauwelijks terug te volgen. Het zou een onderzoek vergen waarbij dak- en thuislozen al 'gevolgd' worden voordat zij thuisloos zijn. En zelfs wanneer de keten duidelijk zou zijn terug te voeren, is het antwoord op de vraag niet nabij. Moeten we verslaving bijvoorbeeld duiden als een persoonlijke of als een maatschappelijke oorzaak?

Marius Nuy zal de laatste zijn om te beweren dat thuisloosheid uitsluitend te wijten is aan persoonlijke oorzaken. Hij sluit zijn ogen niet voor armoede, woningnood of gebrekkige hulpverlening. Maar, zegt hij: 'Het (sociaal-psychologische construct) is een omschrijving van wat er *eigenlijk* aan de hand is. Dat de gedaanten van thuisloosheid *feitelijk* kunnen verschillen, doet er (even) niet toe.'

Door de bestrijding van maatschappelijke achterstanden alleen kan de thuisloosheid niet worden opgelost, vindt Nuy. 'De zwerver is niet gebaat met de toewijzing van een flat en een gebudgetteerd inkomen,' zegt hij. De thuisloze heeft psychosociale hulp nodig: hulp bij revalidatie of hulp om een menswaardig bestaan te kunnen leiden buiten de gangbare maatschappelijke structuren.

Nuy's onderbouwing van het sociaal-psychologisch construct is een reactie op een artikel van de Amsterdamse sociologe Dorien Greshof ('Wie we zijn is waar we slapen 's nachts', in *Passage* 5, 2). Zij erkent dat dakloosheid deels wordt veroorzaakt door persoonlijke proble-

men. Maar minstens zo belangrijk zijn volgens haar de maatschappelijke factoren. Hiermee conformeert zij zich aan de 'Amsterdamse school'.

Greshof refereert in haar artikel onder andere aan haar eigen longitudinale onderzoek, waarbij ze ruim twee jaar zo'n dertig dak- en thuislozen volgde. Ze constateerde dat 'zwerfvenden bij uitstek mobiel zijn en veelvuldig wisselen van onderkomen en verblijfplaats. Iemand die zegt: 'Ik ben twintig jaar dakloos', blijkt in de praktijk op vele verschillende plekken vertoefd te hebben.' Zij wijst dan ook op het 'dynamische en episodische karakter van dak- en thuisloosheid.' Daarnaast blijken groepen daklozen verschillende strategieën te ontwikkelen om de omstandigheden waarin zij zich bevinden het hoofd te bieden.

Hoewel ze zelf de conclusie niet trekt, lijkt Greshof te willen zeggen dat de persoonlijke problemen van thuislozen niet allesbepalend zijn. Immers, de positie van dak- en thuislozen is juist zo dynamisch omdat het gedrag van deze groep tot stand komt in een voortdurende wisselwerking tussen het individu en de maatschappelijke omstandigheden.

Maar hiermee toont Greshof niet aan welke oorzaak aan dakloosheid ten grondslag ligt. Ze levert slechts materiaal voor de stelling dat de maatschappelijke omstandigheden het leven van dak- en thuislozen ingrijpend beïnvloeden. Waarom mensen dakloos worden en dakloos zijn, kan ook een longitudinaal onderzoek niet definitief beantwoorden. Het is dan ook de vraag waarom Nuy zich zo opwindt over het artikel van Greshof.

Om deze vraag te beantwoorden, kan een blik achter de discussies tussen de 'persoonlijken' en de 'maatschappelijken' verhelderend werken. Onderzoekers die de oorzaak van dakloosheid in maatschappelijke factoren zoeken, zien het sociaal-psychologische construct als een dwaling die geen recht doet aan de feitelijke omstandigheden van de thuisloze. In deze kritiek schuilt een impliciete beschuldiging met een politieke ondertoon, die ik hier aanduid als de 'eigen-schuld-theorie'. De overdreven aandacht voor psycho-sociale factoren deponereert de verantwoordelijkheid voor de situatie van de dakloze ten onrechte bij de dakloze zelf. Het slachtoffer krijgt de schuld van het maatschappelijk falen.

In zijn werk toont Nuy zich een geëngageerd onderzoeker, die zich bekommert om het welzijn van de thuislozen. Met zijn onderzoek wil hij niet alleen inzicht bieden; hij denkt ook mee over mogelijkheden om de positie van de thuisloze te verbeteren. Nuy ziet de 'eigen-schuld-theorie' als een – onterechte – aanval op zijn engagement. De polemiek met Greshof is de opmaat voor zijn verdediging tegen de aantijging dat hij de thuisloze schuldig verklaart aan zijn penibele situatie. Deze verdediging culmineert in een hoofdstuk waarin Nuy de onschuld van de thuisloze centraal stelt.

Nuy ziet thuisloosheid als de 'uitdrukking van een verzameling pijnlijke emoties' die leidt tot een breuk met de samenleving en de moraal. Stigmatisering vergroot het proces van 'de mortificatie van het 'ik'', totdat sprake is van een 'een staat van amoraliteit'. Ondanks de staat van amoraliteit treft de thuisloze geen schuld, aldus Nuy. Hij schrijft: 'Een houding van lijden is een breuk met de moraal, maar ongewild en daarom niet te betitelen met 'eigen schuld'. Hier komt de positie van de thuisloze volgens hem overeen met die van andere zwakke groepen, zoals dementerende ouderen.

Om zich te verzetten tegen de – in zijn ogen – negatieve interpretatie van zijn theorie over thuisloosheid door de 'maatschappelijken', grijpt Nuy naar het zware middel van de moraal. Hij toont zich daarbij een psychologiserend functionalist. Het voelen en denken dat afwijkt van de normen en waarden binnen de samenleving is 'amoreel'. Nergens legt hij echter uit op welke gevoelens en denkbeelden hij doelt; dat ze afwijken van het 'normale' is voldoende. Het abstractieniveau maakt het moeilijk om hierbij een concrete voorstelling te maken. Welke amorele denkbeelden worden er eigenlijk door de thuislozen gekoesterd?

Desalniettemin bouwt Nuy op deze wankelende basis voort met uitspraken die ongetwijfeld stof tot denken geven, maar die niet getoetst kunnen worden. Door de thuisloze te vergelijken met

dementerende ouderen reduceert hij – met excuses aan de dementerende ouderen – de thuisloze tot een willoos slachtoffer van zijn levensloop. Een beeld dat sterk contrasteert met de dynamiek van het thuislozenbestaan dat door Greshof wordt geschetst.

Nuy heeft zich in *Op de drempel van het derde millennium* vertild aan zijn goede bedoelingen. De geëngageerde onderzoeker in hem wilde zich ontdoen van de kritiek van de 'maatschappelijken' door de thuisloze zijn onschuld terug te geven. Het resultaat is een aantal beschouwingen die culminerend in een slecht onderbouwde, abstracte 'theorie' over de onschuld van thuislozen.

Peter Rensen

Margo Brouns, Mieke Verloof en Marianne Grünell (red.), **Vrouwenstudies in de jaren negentig: Een kennismaking vanuit verschillende disciplines**. Coutinho, Bussum 1995, 367 pp.

Vrouwenstudies in de jaren negentig wil een inleiding zijn voor eenieder die zich voor het eerst in het vakgebied wil verdiepen. Maar daarnaast zijn de samenstellers erin geslaagd ook voor meer doorgewinterde vrouwenstudies beoefenaars een interessante bundel te maken. In het eerste deel worden de belangrijkste discussies, begrippen en theorieën van vrouwenstudies uitgelegd. Debatten over privé/openbaar en gelijkheid/verschil passeren de revue en begrippen als sekse, gender en seksualiteit worden bekeken op hun bruikbaarheid. Uit de schets van de ontwikkeling van de afgelopen twintig jaar blijkt, dat de oorspronkelijke zoektocht naar de oorzaken van de ongelijke machtsverhoudingen tussen vrouwen en mannen is verlaten. In plaats daarvan richt men zich tegenwoordig op de bestudering van de werking van sekse. Binnen deze nieuwe benadering, die poststructuralistische trekken vertoont, wordt sekse beschouwd als een onderdeel van de identiteit van individuele mensen, maar ook als een maatschappelijk ordeningsprincipe.

Het tweede deel bevat negen hoofdstukken over uiteenlopende thema's als lust en liefde, taal en subjectiviteit en politiek, recht en vooruitgang. De ondertitel van het boek luidt een kennismaking vanuit verschillende disciplines, maar in de behandeling van de thema's is bewust geprobeerd de grenzen van bestaande academische disciplines te overschrijden. Niet de disciplinaire achtergrond, maar de thematiek bepaalt welke vragen men stelt en waar men naar kijkt. De besproken thema's bieden een goede staalkaart van vrouwenstudiesonderzoek. De schrijfters behandelen sprekende voorbeelden, zoals de controverse rond een modereportage, de behandeling van premenstruele klachten en het verschil tussen een scheerapparaat en een ladyshave. Aan de hand hiervan analyseren zij betekenissen van vrouwelijkheid en mannelijkheid en hun consequenties. Maatschappelijke ongelijkheid wordt gelegitimeerd door culturele symbolen, maar de wisselwerking tussen beide is complex en dikwijls op meerdere manieren te duiden. Steeds weer blijkt dat eenduidige uitspraken over de verhoudingen tussen vrouwen en mannen en 'de vrouw' onhoudbaar zijn.

Toch vertonen juist de thematische hoofdstukken een belangrijk manco. Het eerste Nederlandse leerboek vrouwenstudies, dat in 1984 verscheen en waarop dit boek een vervolg wil zijn, bevattt een hoofdstuk over vrouwen in niet-westerse samenlevingen. Juist op de ethnocentrische vooronderstelling dat algemene thema's als seksualiteit en arbeid kunnen worden behandeld zonder aandacht te besteden aan vrouwen die buiten West-Europa en de Verenigde Staten wonen, kwam destijds veel kritiek. In *Vrouwenstudies in de jaren negentig* ontbreekt een dergelijk hoofdstuk, maar een poging tot integratie van de kennis van en over niet-westerse vrouwen en zwarte vrouwen in het Westen ontbreekt eveneens. Op één hoofdstuk na blijft de bespreking van thema's en debatten beperkt tot een westerse context. De geboden overzichten worden

hierdoor wel heel erg beperkt. Om een voorbeeld te noemen; alleenstaande moeders overtreffen in veel zogenaamde ontwikkelingslanden het tweoudergezin in aantal. In het hoofdstuk over arbeid, zorg en autonomie ontbreekt een bespreking van het onderzoek naar de wijze waarop zij arbeid en zorg combineren. Ook een overzicht van de debatten rond het begrip 'autonomie' in kringen van ontwikkelingssamenwerking zou hier niet hebben misstaan. In het hoofdstuk over politiek, recht en vooruitgang wordt de verhouding tussen staat en sekse behandeld. Een bespreking van de wijze waarop in postkoloniale staten definities van sekse veranderen ontbreekt echter. Noch in het voorwoord noch in de verschillende hoofdstukken wordt de beperking tot de 'eigen' samenleving verantwoord of verklaard. De schrijfsters illustreren daarmee op wrange wijze een constatering in het hoofdstuk over ethnocentrisme en waarheid, namelijk dat westerse feministen moeite hebben hun eigen positie te doorzien als plaatsgebonden en relatief.

Vrouwenstudies in de jaren negentig is geschreven op initiatief van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies. Het boek maakt duidelijk dat vrouwenstudies zich allang niet meer uitsluitend bezighoudt met het kritiseren van een male bias of het zichtbaar maken van een vrouwenperspectief. Wie zich verdiept in de werking van sekse raakt aan fundamentele vragen naar de verhouding tussen individu en structuur. Het belang van vrouwenstudies reikt daarmee verder dan de problematiek van man-vrouw verhoudingen. Het vakgebied blijkt dringend toe aan een andere benaming.

Anna Aalten

H. Heeren, P. Vogel en H. Werdmölder (red.), **Etnische minderheden en wetenschappelijk onderzoek**. Boom, Amsterdam 1996, 201 pp.

In 1998 neemt het NWO-programma De Nederlandse multiculturele en pluriforme samenleving een aanvang. Op grond van intentieverklaringen zijn een beperkt aantal onderzoekers gevraagd om een onderzoeksvorstel uit te werken waarvan er een aantal zullen worden uitgevoerd. Het is daarom een geëigend moment om stil te staan bij het voorgaande NWO prioriteitsprogramma van onderzoek naar etnische minderheden in Nederland. Dit programma liep van 1983 tot eind 1994 en moest door een duidelijk wetenschappelijk karakter een tegenwicht vormen voor het vele beleidsgerichte en door de overheid gestuurde onderzoek. Wat heeft dit speciale programma opgeleverd en welke nieuwe vragen zijn er uit voortgekomen? Deze vraag is in de onderhavige bundel aan de orde. De bundel geeft een overzicht van het onderzoek uitgevoerd onder een viertal zwaartepunten. In het eerste deel wordt in vier hoofdstukken een overzicht gegeven van elk van de zwaartepunten en in het tweede deel wordt verslag gedaan van een vijftal empirische studies.

Ten eerste bespreken Groenendijk en Strijbosch het onderzoek dat valt onder het thema 'Recht in een multi-etnische samenleving'. Het helder geschreven hoofdstuk is getiteld Kameleonrecht om de verschillende gedaanten en aspecten aan te geven die het begrip recht heeft aangenomen in onderzoek naar migratie en de multiculturele samenleving.

Yeçilgöz is verantwoordelijk voor het empirische hoofdstuk binnen dit thema. Zijn promotieonderzoek betrof het gedrag van ontkenkende Turkse verdachten in de Nederlandse rechtszaal. Hij maakt een onderscheid tussen 'gezichtsverliezende' en 'niet-gezichtsverliezende' delicten en hij laat zien dat het gedrag van Turkse verdachten alleen begrepen kan worden in het licht van de Turkse eer- en groeps cultuur.

In het tweede hoofdstuk van de bundel wordt het thema 'Godsdiensten van etnische minderheden in Nederland' besproken. Shadid en Van Koningsveld zien zowel een proces van

secularisering als van etnisering van de islam ontstaan. Ook wijzen zij op de grote verschillen binnen islamitische groeperingen in de inhoud van religieuze opvattingen en de gradaties in religiositeit.

In het empirische hoofdstuk bij dit thema doet Landman verslag van zijn onderzoek naar islamitische organisaties in Nederland. Hij laat zien dat deze organisaties vergelijkbare ontwikkelingen doormaken, maar onderling sterk verdeeld zijn. De organisatie van de islam gebeurt grotendeels langs eisische lijnen en binnen etnische groeperingen spelen allerlei conflicten die onder meer samenhangen met de politieke situatie in het land van herkomst.

Van het derde thema 'Taalveranderingsprocessen bij etnische minderheden' wordt door Extra en Verhoeven een overzicht gegeven. In hun bijdrage pleiten zij voor meer aandacht voor het gebruik en de status van etnische minderheidstalen. Volgens de auteurs wordt de eerste taal meestal alleen vanuit een achterstandsperspectief bestudeerd en staat de relatie met de tweede taalverwerving voorop.

De bundel bevat twee empirische hoofdstukken over taalveranderingen. Backus en Boumans gaan in op processen van codewisseling en taalvariatie bij Turken en Marokkanen. Het afwisselend gebruik van twee of meer talen binnen eenzelfde gesprek en door dezelfde spreker is door hen bestudeerd bij verschillende generaties en blijkt vooral samen te hangen met de taalvaardigheid in de tweede taal.

Aarssen en Bos richten zich op tweetaligheid bij Turkse en Marokkaanse kinderen. Hun onderzoek betreft topic-continuïteit, dat in het hoofdstuk wordt gespecificeerd naar de vraag hoe kinderen verwijzen naar personages als figuren in een verhaal. Zij concluderen dat er op het door hen bestudeerde taalgebied wat betreft het Nederlands geen nadelige effecten van tweetaligheid zijn te vinden.

Het vierde thema is de 'Interrelatie van etnische-culturele en sociaal-economische positie'. Dit zwaartepunt is later gestart dan de andere drie zodat Entzinger geen samenhangend beeld van de resultaten kan presenteren. In plaats daarvan doet hij een interessante poging om een nieuw paradigma te ontwikkelen voor het denken over immigratie en minderheden. Uitgaande van de verscheidenheid binnen etnische groeperingen ontwikkelt Entzinger een integratieparadigma. De nadruk ligt daarbij op het individu en de centrale vraag is hoe mensen met uiteenlopende achtergronden functioneren binnen eenzelfde samenleving.

In het empirische hoofdstuk bij dit thema gaat Crul in op de schoolloopbanen van Turkse en Marokkaanse jongeren die in Nederland zijn geboren. De auteur constateert dat deze jongeren het relatief goed doen in het onderwijs. Persoonlijke hulpbronnen en netwerken blijken van groot belang bij individueel schoolsucces en met name oudere broers en zussen spelen een ondersteunende rol.

De bundel geeft een helder en leesbaar beeld van de geleverde onderzoekmatige inspanningen. De eerste vier hoofdstukken geven een waardevol overzicht en de empirische hoofdstukken vormen niet alleen interessante illustraties van de thema's, maar zijn ook op zich de moeite waard. Maar afgaande op deze bundel zijn er ook een aantal beperkingen aan te geven.

Ten eerste wordt in verschillende bijdragen de noodzaak van meer vergelijkend onderzoek benadrukt. Zowel internationale vergelijking als mede tussen generaties en tussen etnische groeperingen is nodig. Wat bijvoorbeeld het laatste betreft geeft de bundel de indruk dat het overgrote deel van het onderzoek gaat over Turken en Marokkanen. Maar liefst zeven van de negen hoofdstukken gaan over deze groepen terwijl het palet aan etnische groeperingen heel wat veelkleuriger is.

Ten tweede brengt de keuze van vier zwaartepunten natuurlijk met zich mee dat andere onderwerpen – zoals arbeidsmarkt, gezondheid en identiteit – niet de fundamenteel wetenschappelijke aandacht hebben gekregen die ze verdienen. Het nieuwe NWO-programma zal hier hopelijk een sturende rol kunnen spelen.

Ten derde wordt er in verschillende hoofdstukken gewezen op het feit dat het spreken over etnische groeperingen geen recht doet aan de diversiteit in de werkelijkheid. Van de trits samenleving-groep-individu is lange tijd de relatie samenleving en groep voorop gesteld, maar het accent lijkt te verschuiven naar de relatie samenleving en individu. Een pleidooi voor meer aandacht voor het individu is van belang, maar moet niet leiden tot een verwaarlozing van de betekenis van de (verbeelde) culturele groep. Een keuze voor de groep of het individu lijkt een weinig vruchtbare weg. Zo laat Yeçilgöz duidelijk zien dat het nodig is om culturele kenmerken van groeperingen in ogenschouw te nemen om individueel gedrag te begrijpen. Verschillen tussen en binnen groeperingen dienen bestudeerd te worden in relatie tot overeenkomsten en vice versa.

Ten slotte geven verschillende auteurs aan dat het bestaande onderzoek vooral monodisciplinair is, weinig op elkaar betrokken en overwegend beschrijvend van aard. De noodzaak voor meer geïntegreerd en theoretisch georiënteerd onderzoek geldt voor vrijwel alle gebieden van onderzoek naar etnische minderheden. Een dergelijk pleidooi is dan ook geregeld te horen, maar lijkt nog weinig vertaling te hebben gevonden in de onderzoekpraktijk.

Samenvattend geeft deze bundel een informatief overzicht van een deel van het uitgevoerde onderzoek naar etnische minderheden in Nederland. De resultaten van verschillende onderzoeken, maar ook de lacunes en tekortkomingen komen voor het voetlicht. Maar zoals de redacteurs zelf aangeven zal de wetenschappelijke discussie over de opbrengst van het gehele programma nog verder gevoerd moeten worden.

Maykel Verkuyten

Karl E. Weick, **Sensemaking in organizations**. Sage Publications, Thousands Oaks 1995, 231 pp.

In 1946 beschreef een Amerikaanse radioloog in een wetenschappelijk artikel zes gevallen van inwendige verwondingen bij kinderen. De gevallen hadden gemeen dat de oorzaak van de verwondingen niet duidelijk was. De radioloog vermoedde de oorzaak bij de ouders: zij hadden de ernst van de verwonding onderschat of misschien was er zelfs sprake van *intentional ill treatment*.

De reactie op het artikel was nihil. Artikelen met een vergelijkbaar onderwerp en diagnose verschenen in 1953, 1955 en 1957. In 1961 werden in een paneldiscussie de resultaten van een landelijk survey gepresenteerd: er werden 749 gevallen gerapporteerd van wat vanaf toen het Battered Child Syndrome heette. In 1967 werden 7.000 gevallen geregistreerd, een getal dat in 1972 klom tot 60.000 en in 1976 tot meer dan een half miljoen.

Werden in de loop van de jaren vijftig, zestig en zeventig in Noord-Amerika steeds meer kinderen mishandeld? Neen natuurlijk. De geneeskunde (en verwante disciplines) zijn dit 'syndroom' pas geleidelijk aan, gedurende tientallen jaren dus, gaan 'zien'. Karl Weick gebruikt dit voorbeeld ter illustratie van wat hij *sensemaking* noemt.

Sensemaking is in de zinswijze van Weick het plaatsen van gebeurtenissen in kaders, het leren begrijpen en leren zien van zaken die zich voordoen. Sensemaking is betekenisverlening en onderlinge begripsvorming. Sensemaking doet zich vooral voor bij de vraag hoe mensen omgaan met interrupties en verrassingen, met inbreuken op de algemene gang van zaken en met afwijkingen van bestaande praktijken. Negeert men de nieuwe informatie, of pikt men die juist op als iets belangrijks, als iets waar de aandacht naar uit zou moeten gaan? In een tijd waarin organisaties slechts kunnen overleven door de signalen uit de omgeving en de markt goed te verstaan is dit proces van sensemaking van cruciaal belang. De 'lerende organisatie', een fenomeen

meen dat het vandaag de dag in managementkringen goed doet, kan slechts bestaan door adequate sensemaking van wat er aan staat te komen. Dit proces wordt door Weick in het boek *Sensemaking in organizations* minutieus behandeld.

Weicks boek is ondanks de relevantie voor de 'lerende organisatie' geen populair managementboek. Het is op en top sociale wetenschap. Hoewel het boek als een sociaal-psychologisch boek gepresenteerd wordt, steunt het toch in belangrijke mate op sociologische theorieën afkomstig uit het symbolisch interactionisme en de etnomethodologie. De sociale constructie van de werkelijkheid – de term is bekend van Berger en Luckman – speelt een belangrijke rol in het boek van Weick. En dat proces is iets dat zich afspeelt op collectief én individueel niveau. Net zo goed als dat geldt voor het verschijnsel van de *self-fulfilling prophecy*, een van de kern-elementen in het proces van sensemaking, aldus Weick.

Dit gegeven leidt tot het verrassende inzicht dat het boek voor psychologen, onder wie de waardering voor het boek hypeachtige trekjes aanneemt, meer verrassends te bieden heeft dan voor sociologen. En dat leidt weer tot enig zelfvertrouwen voor onze eigen beroepsgroep: kennelijk zijn er toch nog wel wat zaken die wij de zo veel succesvollere psychologen kunnen leren. En klaarblijkelijk is ook voor Weick individueel gedrag door en door sociaal gedrag. In dit inzicht ligt de belangrijkste winst van het boek. Zoals gezegd, voor sociologen bevat het niet al te veel nieuws. Maar het gegeven dat andere sociale wetenschappers aloude sociologische inzichten als uitermate relevant beginnen te ontdekken biedt nieuwe perspectieven voor samenwerking en disciplinaire fusies.

Zoals al eerder gezegd: ondanks de formulering van enkele maxims for action is het boek geen managementboek. Dit uit zich vooral in het ontbreken van praktische voorbeelden. Het verhaal over het *Battered Child Syndrome* is een van de zeer weinige praktijkverhalen in het boek. Dat is jammer, want voortdurende toepassing van theoretische inzichten op concrete gebeurtenissen heeft van Weick een begenadigd auteur gemaakt. Denk maar eens aan zijn analyse van de vliegtuigramp op Tenerife. Maar van dit boek over sensemaking heeft Weick kennelijk iets echt wetenschappelijks willen maken; dat betekent veel theorie, algemene concepten en regelmatigheden, maar weinig praktijkvoorbeelden. Dat is naar mijn smaak een tekortkoming. Een tekortkoming die het boek voor een algemeen lezerspubliek ongeschikt en voor wetenschappelijke lezers droger dan nodig maakt.

J. Soeters

S. Fineman (red.), **Emotion in organisations**. Sage Publications, Londen 1993, 230 pp.

Het boek *Emotion in organisations* onder redactie van Stephen Fineman, bevat een tiental bijdragen van verschillende auteurs aan het thema 'emotie in organisaties'. Emoties worden beschouwd als doorleefde ervaringen, die stevig verankerd zijn in de context van de organisatie en die doordringen in verschillende thema's zoals taal, cultuur, macht en bestuur.

In deel I, *The emotional organisation*, geeft Fineman een constructivistische en een psychodynamische benadering om te onderzoeken hoe emoties binnen organisaties worden gevormd en hoe deze van invloed zijn op organisatieprocessen. Sociale constructies geven aan hoe emoties ontstaan door het sociaal arrangement, de regels en de gebruikte taal, terwijl de psychodynamica ingaat op de 'onzichtbare' wereld van persoonlijke angsten en verlangens die ten grondslag liggen aan de dagelijkse routines en rituelen. Fineman hanteert de distinctie *emotion work* en *emotional labour* (naar Hochschild). *Emotion work* betreft het modelleren van persoonlijke gevoelens in overeenstemming met sociaal geaccepteerde normen (je vrolijk tonen op een feestje, terwijl je dat niet bent). *Emotional labour* is de commerciële exploitatie van emotion

work: mensen worden betaald om te lachen, beleefd of zorgzaam te zijn. Linda Putnam en Dennis Mumby betogen dat emotional labour onvermijdelijk maar soms ook schadelijk is, aangezien onze (werkelijke) gevoelens ondergeschikt worden gemaakt aan organisatiebelangen, terwijl die gevoelens juist een centrale plaats in de menselijke interactie innemen. Vanuit een feministisch, postmodern perspectief geven zij aan dat rationaliteit en efficiency zouden moeten worden ingebed in een breder gemeenschapssysteem of systeem van saamhorigheid.

In deel II, *Emotion work*, geeft Helena Flam aan de hand van onderzoek binnen de Poolse communistische partij aan hoe angsten worden omgezet in (sociaal geaccepteerd) enthousiasme voor het werk. Heather Höpfl en Steve Linstead onderzoeken hoe bepaalde passies, prestaties en de ervaren werklast of werkdruk zich verhouden tot het gevoel van betrokkenheid bij organisaties. Het omgaan met emoties bij het doorgeven van kankerdiagnose staat centraal in de bijdrage van Nicky James. Zij geeft aan dat vaak de patiënt en zijn of haar naasten gevangen en verward worden binnen een netwerk, waarin emotional labour wordt opgesplitst in verschillende discourses, afhankelijk van de noodzaak én gelegenheid voor de arts om informatie te geven, de (wetenschappelijke) kennis en de heersende regels. *Emotion work* wordt door Yianis Gabriel belicht vanuit de invalshoek 'nostalgie'. Nostalgie zegt volgens hem meer over de alledaagse ontevredenheid dan over vroegere tevredenheid.

In deel III, *Emotions and the politics of difference*, demystificeert Jeff Hearn met behulp van zelfreflectie en situatiebeschrijvingen binnen organisaties de 'niet-emotionele' man. Wendy Parkin gaat in op het veronachtzamen van geslacht en seksualiteit in de organisatie-theorie. Howard Schwartz richt zich op geïnstitutionaliseerde politieke correctheid. Met de universiteit als achtergrond signaleert hij een clash tussen acceptatie op grond van wat iemand is (seks, ras, etc.) en acceptatie op grond van wat iemand presteert of heeft bereikt.

In het laatste deel, *Directions*, gaat Fineman in op mogelijkheden voor onderzoek naar emotie. Het gaat hem niet om nieuwe theorievorming maar om de nadere uitwerking en beschrijving van aan het werk gerelateerde emoties en veronderstellingen daarover.

Met het boek van Fineman wordt een bijdrage geleverd aan een lastig en misschien wel daardoor uitdagend én een veelal onderbelicht onderwerp: emotie in organisaties. Hoewel het boek niet de pretentie heeft om het brede gebied van emoties in kaart te brengen, wordt de lezer wel vanuit verschillende perspectieven op emoties 'getriggerd'. Een probleem bij het onderzoek naar emoties zit feitelijk al in het begrip emotie zelf: emoties laten zich moeilijk beschrijven. Het probleem van 'grip krijgen op emoties' wordt nog eens versterkt door het feit dat verschillende onderzoeksmethoden een verschillend discours met zich meebrengen, welke een verantwoorde objectivering van bevindingen bemoeilijken. Fineman pleit dan ook voor een zo breed mogelijk gebruik van beschikbare informatie en media en een multidisciplinaire aanpak om emoties te kunnen onderzoeken. Voor het 'ontginnen' van emoties lijkt het boek mij een goede aanzet, aangezien de werking van emoties in diverse werksituaties herkenbaar wordt beschreven. De geschetste casestudies zijn naar mijn mening nog te fragmentarisch om een volledig beeld te kunnen vormen van de werking van emoties binnen organisaties. De selectie van bijdragen en onderwerpen benadrukken vaak negatieve emoties. Meer aandacht voor positieve emoties lijkt mij voor een evenwichtige behandeling van het onderwerp dan ook op zijn plaats. De wijze waarop het belang van aandacht voor emotie in organisaties duidelijk is gemaakt en de goede toegankelijkheid strekken het boek tot aanbeveling.

Frans Ramakers

G. Dekker, **Van roeping naar baan: Arbeid in godsdienstig perspectief**. Ten Have, Baarn 1996, 80 pp.

Op 25 oktober 1996 nam de godsdienstsocioloog G. Dekker afscheid van de theologische faculteit van de Vrije Universiteit waaraan hij sinds 1980 verbonden is geweest als hoogleraar godsdienstsociologie. Hij heeft zijn afscheidscollege uitgewerkt en als boekje uitgegeven onder de titel *Van Roeping naar baan. Arbeid in godsdienstig perspectief*. Gezien Dekkers eerdere sociologische werk mag het onderwerp van zijn afscheidsrede toch wel als verrassend worden bestempeld.

In eerdere besprekingen van Dekkers werk heb ik hem wel eens getypeerd als een 'gereformeerd godsdienstsocioloog'. Daarmee bedoelde ik te zeggen dat hij niet alleen een meer dan modaal lid was van de (synodaal) gereformeerde kerken en ook als zodanig kennis van het gereformeerde volksdeel droeg, maar dat hij als socioloog én als gereformeerd kerklid met lede ogen de afbrokkelende rol van de kerken in de Nederlandse samenleving aanzag. Ik heb hem daarbij meer dan eens bekritiseerd, onder meer voor zijn gebruik van een zogenaamde substantiële definitie van religie, dat wil zeggen een omschrijving van religie waarin nadrukkelijk wordt gerefereerd aan een boven- of buitennatuurlijke werkelijkheid. Hoewel het strijden over de juistheid van begrippen in de wetenschappen een heilloze zaak is, ben ik in de loop der tijden toch hoe langer hoe meer overtuigd geworden van het *analytische* nut van zo'n substantiële definitie; en daarmee tevens van de vaagheid en onscherpheid van een meer functionele omschrijving. Om religie te kunnen onderscheiden van bijvoorbeeld politieke ideologische stelsels met identieke functies als godsdienst, is een verwijzing naar een buiten- of bovennatuurlijk referentiepunt noodzakelijk. Waarover ik nog steeds met hem van mening verschil is de mate van religiositeit van de mensen in de huidige tijd. Hij ziet als socioloog aanzienlijk meer religie dan ik en die waarneming wordt mogelijk gevoed door de wens om als christen meer religie te willen zien.

In zijn afscheidsrede brengt Dekker de verandering in kaart in de opvattingen over arbeid in 'christelijk Nederland'. Toch wel enigszins verrassend in de ondertitel. *Arbeid in godsdienstig perspectief*, is het gebruik van het bijvoeglijke naamwoord 'godsdienstig' waar ik nu juist godsdienstsociologisch zou verwachten. Het adjectief godsdienstig blijkt wel juist te zijn omdat Dekker ingaat op "de ideeën met betrekking tot arbeid en met betrekking tot de relatie tussen godsdienst en arbeid en niet over de feitelijke relatie" (p. 20). Op een erudiete manier toont hij de verschuivingen in de 'officiële' opvattingen over arbeid sinds de Middeleeuwen aan. Arbeid was toen een wat de historicus Romein aanduidde als een 'algemeen menselijk patroon van gedrag' en het werd al dan niet onder invloed van de protestantse ethiek tot *rustlose Berufsarbeit*. Heden ten dage lijkt het alsof Romeins 'algemeen menselijk patroon van gedrag' weer is teruggekeerd. Er is ten opzichte van arbeid nogal wat verschoven in de loop der tijd in de opvattingen van theologen, kerkelijke leiders en leiders van allerlei christelijke maatschappelijke instanties als vakbeweging en werkgevers.

Het is interessant kennis te nemen hoe Dekker deze verschuiving in kaart brengt; daarbij komt nog dat het een klassieke werkwijze is. Immers Weber poogde onder andere uit preekboeken de veranderende houding van de 'puriteinen' ten opzichte van beroepsarbeid te reconstrueren. Maar, het is niet een *per se* sociologische werkwijze. Weber gaf aan hoe de veranderende inhoud van preken een reflectie waren van wat er onder het 'vrome volk' leefde. Dekker doet dit niet of in mindere mate. Hij merkt op "dat we niet weten in hoever godsdienst daadwerkelijk functioneerde in de praktijk van het arbeidsleven." Het lijkt me dat hier voor Dekker een kans had gelegen om voor een gehoor en lezerspubliek van niet-sociologen, dat bovendien vaak erg sceptisch ten opzichte van de sociologie staat, het specifieke van de sociologische werkwijze i.c. *de sociologie* te demonstreren. Dit kritische slotwoord laat mijn waardering voor

Dekker en diens werk onverlet. Hij heeft zonder enige twijfel zijn verdienste voor de Nederlandse godsdienstsociologie gehad.

Durk Hak

J. Dagevos, L. van der Laan en J. Veenman, **Verdringing op de arbeidsmarkt**. Van Gorcum, Assen 1997, 44 pp.

Wat is *Dichtung* en wat is *Wahrheit* in het debat over verdringing op de arbeidsmarkt? Dagevos, Van der Laan en Veenman stelden zich ten doel die vraag te beantwoorden in het boekje 'Verdringing op de Arbeidsmarkt'. Lukt dat?

Ze presenteren drie benaderingen van verdringing op de arbeidsmarkt. De eerste heeft betrekking op de technologische ontwikkeling die volgens elkaar tegensprekende hypothesen leidt tot regradatie, degradatie of polarisatie van de functiestructuur. In strikte zin gaat het hier echter niet om verdringing, omdat het hier onderzoek naar de ontwikkeling van de functiestructuur, dus naar veranderende functie-inhouden betreft. Op basis van deze benadering onderzoekt men of het aantal banen voor laaggekwalificeerden is afgenomen, bijvoorbeeld als gevolg van de substitutie van (lager gekwalificeerde) arbeid door kapitaal. Uit een vergelijking van de aandelen lager gekwalificeerde functies op het totale aantal functies in 1960 en 1991 blijkt dat het aandeel banen voor lager gekwalificeerden niet is afgenomen. Toch verwerpen de auteurs de hypothese niet als *Dichtung*. Er zijn namelijk aanwijzingen dat het aandeel lagere functies niet is gedaald in de dienstensector, maar wel in de industrie.

De tweede benadering heeft wel direct betrekking op verdringing. Moeten lager opgeleiden het op de ruime arbeidsmarkt steeds vaker afleggen tegen hoger opgeleiden? Vindt er een 'doorschuifproces' plaats, waarbij de hoger opgeleiden in toenemende mate de plaatsen van de lager opgeleiden innemen, en de laagst opgeleiden werkloos worden? We krijgen voor het bestaan van een dergelijk doorschuifproces veel aanwijzingen. Telkens weer blijkt dat het functieniveau dat een aanbieder met een bepaald opleidingsniveau haalt in rap tempo daalt. Maar deze waarheid presenteren de auteurs bepaald niet als *Wahrheit*. Er zijn allerlei sectorale en regionale verschillen.

Aan het empirisch onderzoek is een derde paragraaf toegevoegd over overscholing en onderbenutting. Er zijn veel aanwijzingen voor overscholing, want vaak zijn hoog opgeleiden op een aanmerkelijk lager functieniveau actief dan waartoe ze zijn opgeleid. Het gevolg is een lager rendement op opleiding in termen van inkomen dan voor degenen die wel op het passende niveau werkzaam zijn. *Wahrheit*? Weer zijn de auteurs zeer genuanceerd. Want voor vrouwen is het rendement van extra scholing beduidend hoger dan voor mannen.

De auteurs beschrijven nog een derde benadering, die ze 'arenabenadering' noemen. Daaronder valt alles waarin actoren, vooral werknemers, hun belangen proberen door te zetten, buiten het eigenlijke ruilproces op de arbeidsmarkt om. Dit is ongetwijfeld de meest opwindende categorie theorieën, maar het is onduidelijk hoe dit samenhangt met verdringing. Er gebeurt, helaas, dan ook niks mee.

Bereiken de auteurs hun doel? Ik zou zeggen: het boekje bevat teveel *Wahrheit*, te weinig *Dichtung*. Want ontmaskeren, dat gebeurt toch eigenlijk niet, daarvoor is en blijft het allemaal wel heel erg genuanceerd. Zelfs harde empirische uitspraken over de ontwikkeling van de samenhang tussen opleidings- en functieniveau worden onmiddellijk gerelativeerd door te wijzen op verschillen tussen sectoren, regio's en mannen en vrouwen.

Daardoor is het vooral een overzicht geworden van de stand van het huidige onderzoek. Uiteindelijk blijkt dat onderzoek toch erg gefixeerd op het vergelijken van opleidings- en functieniveaus. Het gaat dan in de kern om de methode en de resultaten van Huijgen uit de jaren tacht-

tig. Dat was mooi onderzoek met interessante resultaten, maar er is wel het een en ander op aan te merken. Als verdringing en overscholing op zo'n grote schaal bestaan, waarom kiezen werkgevers dan toch telkens weer voor die hoger opgeleiden, die nota bene ook nog duurder zijn dan lager opgeleiden? Het heeft heel wat zweetdruppels gekost, voordat die vraag zo scherp kon worden gesteld, maar beantwoord is ze beslist nog niet. Er circuleren verschillende 'discour-sen', die op zich al een analyse op *Wahrheit* en *Dichtung* waard zijn, in hun combinatie van argumenten en empirische onderbouwing van de eigen posities. Het werk van prominente onderzoekers als Jaap Dronkers en Joop Hartog zou zich daar goed voor lenen. Kortom, het laatste hoofdstuk van het boek over *Verdringing op de Arbeidsmarkt* is nog lang niet geschre-ven.

Rudi Wielers